

UNES ORACIONS DEL SEGLE VII AMB DESTÍ A TARRAGONA

per JORDI PINELL

I. PRESENTACIÓ

1. *El fet*

El fet és conegut, però no massa. Val la pena de recordar-lo. A mitjan segle VII un bisbe de Tarragona encarregà al bisbe de Toledo que li compongués uns textos litúrgics. En la seva resposta, el de Toledo es mostrava disposat a escriure les oracions per a l'ofici, però no les de la missa. Se n'excusava al·legant que no es veia amb cor d'assolir la qualitat de les que hom utilitzava «en aqueixes terres», *in hac patria*, és a dir, a la Tarraconense.

Tenint en compte els mòduls de la cortesia retòrica, i més encara tractant-se d'una excusa que encobria un lleu refús, caldrà relativitzar certament els elogis. Això no obstant, crec que la carta d'Eugeni a Protasi, a més d'ajudar-nos a personalitzar uns textos, que es revelaran interessants per més d'una raó, constitueix, dins de la seva proverbial ambigüitat, un preciós testimoni de la creativitat litúrgica de les esglésies de la Tarraconense en l'àmbit cultural visigòtic.

Resultava importantíssim per al nostre cas el pas que donava el pare De Gaiffier quan identificava les oracions de la festa de sant Hipòlit màrtir, promeses a la carta d'Eugeni a Protasi. Serien precisament les que, sota el títol corresponent, porten el còdex més antic de l'oracional festiu hispànic; un còdex que ara es conserva a Verona, però que fou copiat precisament a Tarragona.¹ Un dels objectius del present treball serà comprovar si l'estil de les oracions coincideix efectivament amb el de les obres d'Eugeni.

1. B. de GAIFFIER, «Les oraisons de l'office de Saint Hippolyte dans le libellus orationum de Verone», *Revue d'Ascétique et de Mystique*, 25 (1949), p. 219-224.

2. Els personatges

Sabem ben poca cosa de Protasi. Ens consta només que durant més de vuit anys regí l'església metropolitana corresponent a la demarcació romana de la Península amb capital a Tarragona. L'any 638, al mes de gener, firmava com a tal les actes del Concili VI de Toledo, i a l'octubre del 646 participà també al Concili VII.

En aquesta ocasió, Protasi i Eugeni coincidiren. Eugeni acabava d'ésser consagrat bisbe. Qui sap si les converses que es tingueren allí suggeriren més tard a Protasi la idea de demanar-li aquell favor! No co-neixem la carta de Protasi. La resposta d'Eugeni quasi no parla de res més que de la sorpresa i commoció que li produïren les expressions d'amistat de Protasi.

D'Eugeni, sabem que havia estat clergue de la diòcesi de Toledo, i que n'havia fugit. Atret potser pel prestigi cultural de Brauli, il·lustre deixeble d'Isidor, es refugià prop seu. Brauli era aleshores bisbe de Saragossa, diòcesi que quedava inclosa dins de la província Tarraconense. Un cop a Saragossa, Eugeni entrà al monestir de Santa Engràcia. Allí pogué conèixer i valorar l'eucologia que hom utilitzava en aquelles esglésies, i allí rebé la desitjada instrucció teològica i ascètica de sant Brauli. Aquest, preparant-lo perquè fos el seu successor, l'ordenà diaca i el nomenà ardiaca de la seva catedral. Però els plans del rei frustraren els plans del bisbe. Khindasvint el reclamà per fer-lo bisbe de la *civitas regia*.

Com que el seu immediat predecessor també es deia Eugeni, trobarem de vegades el nostre personatge designat com a Eugeni II entre els bisbes de Toledo. Jo però em referiré sempre a aquest únic Eugeni.

3. Eugeni, humanista i escriptor

De la seva obra literària, hom pot deduir que Eugeni posseïa una formació humanística típicament autodidacta. Se l'havia procurada llegint i analitzant els poetes clàssics. Es mostrà expert en la tècnica de composició dels versos llatins. S'enriquí el vocabulari emmagatzemant mots poc comuns, amb una clara preferència pels que estaven reservats a la poesia. La seva anomenada com a compositor d'epigrames i inscripcions transcendí. Arribà fins a la cort. Potser per posar-lo a prova, el rei li encomanà un treball compromès i de gran envergadura.

Heus aquí que un volum de Draconci, poeta africà del segle v, havia arribat a les mans de Khindasvint. Diu molt a favor del rei que es dedicués a llegir poesia, i que hi entengués, o cregués entendre-hi alguna cosa. Khindasvint notà que el poema èpic *De laudibus Dei*, que descriu l'obra de la creació, només parlava de sis dies, i encomanà a Eugeni que compongués la part corresponent al dia setè. Era evidentment un

encàrrec desorbitat. En primer lloc, perquè el poema de Blossi Emili Draconci, de més de dos mil cinc-cents hexàmetres, estava escrit dos segles abans. Després, perquè calia comprendre l'obra dins de la tradició patristica dels *Hexaemeron*. Era lògic que tractés dels sis dies de la creació, segons el llibre del Gènesi, i no hi havia motius per a afegir-hi un setè dia. D'altra banda, Eugeni, en les seves obres se'ns revelarà més ric en paraules i imatges que no pas en idees, i una empresa de tal magnitud devia semblar-li impossible.

El fet és que procedí molt hàbilment, com si no hagués entès ben bé el que el rei pretenia d'ell. S'entretingué a revisar la prosòdia dels versos de Draconci, i hi féu nombroses correccions. Hi afegí un prefaci propi en vers i un poema seu de «recapitulació dels set dies». Esmenà també la *satisfactio* de Draconci, dedicatòria en versos elegíacs amb què l'autor dedicava el *De laudibus Dei* al rei vàndal Guntamund, que el tenia presoner.

El treball de revisió fou interpretat més tard com una mena d'edició crítica, que haurien fet necessària les alteracions amb què la tradició manuscrita hauria corromput el text original. La nota biogràfica que sant Ildefons, en el seu catàleg *De viris illustribus*, dedicava a Eugeni, dedicà un espai considerable a aquest aspecte de la seva obra:

Revisà l'obra de Draconci sobre la Creació del món, el text del qual havia estat corromput pel pas del temps. Modificà, perfeccionà i embellí tot el que trobava incorrecte o poc addient, de manera que, un cop passat a través del treball del corrector esdevingué més perfecte del que era quan sortí de mans del seu autor. I com que Draconci res no deia del dia setè, i així l'obra semblava incompleta, ell resumí l'obra dels sis dies en una síntesi breu, i hi afegí per compte propi un toc elegant sobre el setè dia.²

La nota observa ja que Eugeni no es limità a esmenar els defectes del poema, sinó que l'embellí. Literalment: «ut pulchriores de artificio corrigen- tis, quam de manu processisse videantur auctoris.» Una anàlisi atenta del que havia escrit Draconci i de la part que en revisà Eugeni ens porta a descobrir que les modificacions podien ésser algun cop motivades pel rigor de la prosòdia, que d'altra part al segle v ja no era tan puntualment observada, però que en la majoria dels casos responien a capricis estilístics.³ El fet curiós és que el monjo Eugeni, per instint ultraclàssic es decantava més per expressions mitològiques que no pas el laic Draconci. Allà on Draconci, referint-se a l'astre solar, deia «sol», Eugeni de vegades corregia «Febus».

2. MIGNE, PL, 96, p. 294.

3. Tant el text original de Draconci com la revisió d'Eugeni es troben a F. VOLLMER, «Monumenta Germaniae Historica», *Auctorum Antiquissimorum*, tom XIV (Berlín, 1905).

4. *Un bisbe il·lustre per a Toledo*

L'elecció reial d'Eugeni per a la seu de Toledo era molt significativa. L'any 611 el rei Gundemar, amb el seu *Decretum de Ecclesia Toletana*, emancipava Toledo de la seu metropolitana de Cartagena. Fins aleshores n'havia estat sufragània. Amb aquest fet consumat, que els bisbes de Cartagena no acceptaren mai, Gundemar intentava fer coincidir la capital eclesiàstica del Regne amb la capital política. Toledo, la *civitas regia*, era llavors el nucli urbà de la Península amb major presència de població visigòtica. Hi havia doncs una raó de seguretat i moltes raons d'ordre polític en tot això. Però hi havia també, i val la pena de remarcar-ho, una aspiració cultural. S'havia arribat ja a un punt de la història arreu d'Europa, en què l'art i la cultura, per poder sobreviure havien d'adaptar-se a l'ambient dels claustres monacals i de les biblioteques catedralícies. Els reis visigots, i en especial Sisenand (631-636), Khintila (636-639), Khindasvint (642-653) i Recesvint (653-672), s'esforçaren a convertir Toledo en una metròpoli cultural.

Pel que podem observar en Eugeni, i també en Ildefons, que serà el seu immediat successor a la seu de Toledo, la llengua llatina literària s'aprenia cada vegada més artificiosament a la península Ibèrica. Els calia llegir i memoritzar els autors de l'antiguitat. Havien d'aprendre i aplicar fèrriament les regles de la retòrica. El barroquisme extremat dels documents de cancelleria visigòtics indica en quin sentit podria influir el germanisme ambiental en l'estil d'aquells fidels conreadors de la llatinitat clàssica.

5. *De quins textos litúrgics es tracta?*

La carta a Protasi és considerada autèntica, sense cap mena de dubte. M. Díaz y Díaz l'assenyala amb el n. 197 del seu catàleg.⁴ Llevat del breu passatge que estudiem aquí, no conté res que pugui interessar, si no és per conèixer l'estil literari del seu autor. No parla de res més que de la benvolença que li ha mostrat el destinatari. No porta data.⁵

La referència a l'encàrrec de textos litúrgics ha d'ésser interpretada a la llum de la peculiar nomenclatura del ritu hispànic, cosa que no s'ha fet fins ara.

La paraula *missa* hi apareix dues vegades, molt a prop l'una de l'altra, en dos sentits ben diferents:

Missam sancti Hippolyti vel orationes, si nobis oratu vestro vita comes adfuerit, ut potuero pro vestra iussione patrabō. **Missam** vero votivam ideo non scripsi...

4. *Index Scriptorum Latinorum Medii Aevi Hispanorum* (Madrid, 1959).

5. La carta és reproduïda a les p. 286-287 del volum ja citat per F. VOLLMER.

El primer treball que vaig publicar sobre la litúrgia hispànica, ara ja fa més de quaranta anys, tractava precisament de la pluralitat de significats de la paraula *missa*.⁶ N'he tornat a parlar després dins d'una més àmplia i madura descripció de l'ofici catedral.⁷

En el primer cas, quan deia «missam snacti Hippolyti vel orationes», designava un grup de cants i oracions, que constituïa un element de composició de l'ofici. Una «missa» de l'ofici festiu comprenia tres antífoes, un responsori i quatre oracions. Cants i oracions s'hi alternaven. En general, les oracions depenien temàticament de les antífoes i el responsori. Cada oració desenvolupava els temes que apuntaven en l'antífona o el responsori corresponent. S'hi aplicava d'una manera molt lliure el mètode de les col·lectes de salms. Com que molt sovint es donava a més a més una certa connexió de conceptes entre els quatre cants del grup, resultava que el bloc dels elements que formaven la «missa» constituïen una veritable unitat temàtica dins d'una més àmplia i variada reflexió global de la pregària.

L'ofici vespertí es mantenia sempre en l'extensió d'una sola «missa». Però la vigília catedral, que precedia l'estricta lloança del matí, era susceptible d'ampliar-se per donar lloc a una gran vetlla. Una vetlla catedral festiva comptava habitualment amb una o dues «misses». Però en les grans solemnitats podia arribar a tenir-ne sis o set. L'ofici de sant Hipòlit que ens han conservat les fonts conté per a l'ofici matinal una sola «missa».

Ildefons atribuï a Eugeni facultats de músic. Amb tot, tant la carta, com la font litúrgica principal, porten a creure que en aquella ocasió es limità a escriure'n les oracions. El còdex de l'oracional procedent de Tarragona, contràriament al que sol fer, dóna les oracions sense cap indicació dels cants. Com veurem, les oracions es troben també al breviari, que representa una tradició diversa, i allí, amb les oracions, hi ha també els cants, necessaris òbviament per completar l'ofici. Però són cants dispersos, arreplegats d'ací d'allà.

El responsori *Invocavi Altissimum* es troba a l'antifonari de Lleó, al final del comú *de uno iusto*. Una de les antífoes ve directament del salteri. Les altres dues semblen fruits d'un arranjamet. No hi ha homogeneïtat entre els quatre cants, com no hi ha relació temàtica entre els cants i les oracions.

El repertori eucològic per a la festa de sant Hipòlit que ens transmeten tant l'oracional de Tarragona com el breviari, a més de les quatre oracions de la «missa», comprèn les dues «completúries», la de les vespres i la del matí, i una benedicció.

6. J. PINELL, «Las "missae", grupos de cantos y oraciones en el oficio de la liturgia hispana», *Archivos Leoneses*, 8 (1954), p.145-185.

7. J. PINELL, «El oficio catedral hispánico», *Phase*, 175 (1990), p. 9-37.

L'oració que, en cada hora de l'ofici, es distingeix de les altres pel seu títol de *completuria*, emergeix damunt de la resta pel seu caràcter de «principal». Ocupa la part resolutiva de la celebració de lloança, i sense conclusió estereotipada, sense *amén* a l'última paraula, enllaçada directament amb el *parenostre*.⁸

Per tant, en dir *missam* la primera vegada, sant Eugeni esmentava la part pel tot, i entenia el que nosaltres diríem avui «el conjunt eucològic per a l'ofici».

En canvi, més avall, allà on deia «*missam vero votivam ideo non scripsi*», cal entendre «els textos variables per a una celebració eucarística». L'adjectiu «*votivus, votiva*» es troba molt sovint en els textos eucarístics, i sempre indicant l'oblació de les aspiracions espirituals del poble de Déu unides al sacrifici perenne del Crist. No es tracta doncs d'una «missa votiva», tal com s'hauria entès més tard en l'àmbit de la litúrgia romana.

L'únic dubte que es podria plantejar seria el de si aquella missa que Eugeni es negà a compondre havia d'ésser també la de la festa de sant Hipòlit, o si no hi tenia res a veure perquè responia a una petició distinta. Cal notar la diversitat dels temps d'ambdós verbs: *patrabo*, en futur, i *non scripsi*, en passat. S'excusava de no haver escrit la missa, i es mostrava disposat a fer les oracions. Hi cabria doncs la hipòtesi que la petició de la missa hagués estat formulada anteriorment, potser de paraula, quan es trobaren junts al concili.

La carta de Protasi, que no ha arribat fins a nosaltres, potser li ho recordava i hi afegia al mateix temps la sol·licitud de les oracions per a la festa de sant Hipòlit. Em sembla més probable, de totes maneres, que li hagués demanat ofici i missa per a la festa esmentada. Tant en un cas, com en l'altre, la resposta d'Eugeni s'entendria molt bé.

6. *L'elogi a Tarragona*

El judici sobre l'alta qualitat dels formularis eucològics procedents de la Tarraconense haurà d'ésser doncs valorat amb discreció, però és vàlid. Està justificat. Per retòrica que pogués semblar, la modèstia d'Eugeni no era falsa, i quan ell es declarava incapaç de superar els reptoris que ja havia conegut personalment, tampoc no exagerava.

Anant sobre segur, si comparem els textos de la missa hispànica de sant Fructuós i companys màrtirs i de santa Eulàlia de Barcelona, que foren certament escrites *in hac patria*, són objectivament millors que les

8. Vegeu l'exposició sobre el gènere literari de les «completúries» a J. PINELL, «Las oraciones vespertinas y matutinas de los domingos "de quotidiano" en el antiguo rito hispánico», *Ephemerides Liturgicae*, 108 (1994), p. 369-439.

misses del Dijous Sant *per titulos* i del Dijous de Pasqua que li atribuí Elipand.⁹ Ho són sobretot pel que fa al contingut.

Eugeni fou prou professional com a escriptor i prou sensible a la doctrina com a sacerdot per no oblidar que calia tenir en compte ambdós valors: *tam accurati sermonis habentur atque sententiae*.

quia in hac patria tam accurati sermonis habentur atque sententiae, ut simile non possim excudere, et superfluum iudico inde me aliquid dicere, unde meliores recolo iam dixisse.

Per cloure aquesta presentació, i abans de passar a la lectura i estudi dels textos reproduïxo traduït aquest fragment de la carta:

Si la vida m'acompanya, gràcies a les vostres pregàries, us faré, tal com dieu, les oracions per a l'ofici de sant Hipòlit. Els textos de la missa però no els he escrits. I és que per aqueixes terres, en teniu d'excel·lents, tant pel contingut com per la forma. Em sembla inútil intentar de dir alguna cosa, quan penso que altres molt millor que jo ja ho digueren.

II. ELS TEXTOS

Les fonts

- V = Manuscrit conservat actualment a la Biblioteca Capitulare de Verona amb el n. LXXXIX. Fou copiat abans del 731, molt probablement a Tarragona. És un «oracional festiu» destinat a l'ús de l'ofici catedral hispànic.
- Bi = I. Bianchini, primer editor del manuscrit V, amb el títol *Libellus orationum anecdota ecclesiasticorum officiorum Gothico-hispanus*, dins de la col·lecció «Thomasii Opera omnia» partes I (Roma, 1741).
- Or = *Oracional Visigòtic*, edició del mateix manuscrit a cura de J. Vives, amb un estudi paleogràfic del còdex a càrrec de J. Claveras. Primer volum de la sèrie litúrgica de la col·lecció «Monumenta Hispaniae Sacra» (Barcelona, 1946).
- Ci = *Breviarium secundum regulam beati Isidori* (Toledo, 1502), publicat a cura del canonge Alfonso Ortiz per encàrrec del Cardenal F. Ximénez de Cisneros, per a l'ús de la capella mossàrab.
- Br = *Breviarium Gothicum secundum regulam beatissimi Isidori* (Ma-

9. Per les atribucions d'Elipand, vegeu: E. DUMMER, *Epistolae* IV, Kar 2 = *Monumenta Germaniae Historica* (Berlín, 1895) p. 301-307; A. Wrminghoff, *Concilia* II, Kar. 1,1 = *Monumenta Germaniae Historica* (Leipzig-Hannover 1906) p. 111-119.

drid, 1775), reedició revisada i corregida de Ci, sota el patrocini de F. A. de Lorenzana. Fou reproduïda a Patrologia Migne PL 86. Cito aquesta reproducció.

En la seva edició, Bianchini es permeté alguna lleu correcció sobre el text del manuscrit. Vives, conjuntament amb el còdex de Verona, reproduí el contingut d'un altre oracional fragmentari, més tardà, procedent de Silos i conservat actualment a Londres, British Museum add. 30.852. Però les oracions per a la festa de sant Hipòlit no figuren en aquell manuscrit. L'únic punt de confrontació amb què pogué comptar Vives fou doncs el breviari, que representa una tradició diversa.

D'altra banda, la tradició del breviari es bifurca en una doble fase:

- a) l'edició directa, a cura del canonge Ortiz, a partir dels manuscrits, (1502), patrocinada pel cardenal Cisneros (Ci),
- b) i la revisió del cardenal Lorenzana (1775) efectuada, segons sembla, per ell mateix (Br).

III. IDUS AUGUSTAS.
INCIPIUNT ORATIONES IN DIE SANCTI HIPPOLYTI

AD VESPERUM

Completuria

1	Lux angelorum et hominum, splendor dierum et temporum, candor animarum et corporum, Christe, Domine Deus: ob reverentiam tui testis Hippolyti, flammicomae claritudinis tibi munus oblatum lucifluo Sancti Spiritus respergens inlapsu tuis effice nutibus placitum, nobis reddde prodificum; ut et visibili fulgore nigroris noctivagi furva coerceat, et invisibili munere, maledulcium scabra peccaminum errata consumat.	3 6 9 12
---	--	---

V 122v Bi 131 Or 1153 Ci 393s Br 1182.
3. reverentiam] referentium Ci, testis] martyr Bi | 9.prodificum] prolificum Br | 10.
visibili fulgore] visibilis fulgor Ci | 11. noctisvagi furna Br.

AD MATUTINUM

ANTIPHONA 1

2

*Ego, clamavi, quia exaudisti me, Deus.
Inclina aurem tuam mihi, et exaudi verba mea.*
(Br 1185)

ORATIO

3

Domine Iesu Christe,
qui tantam Hippolyto testi tuo
virtutem animi contulisti, 3
ut ferreis praecisus aculeis
te Deum esse proclamaret in caelis:
aculeos deceptoriae voluptatis obtunde, 6
nomenque sanctum tuum
nobis iugiter confiteri permitte;
ut carnulentae faecis inlecebras evincentes, 9
sanctorum mereamur consortia gloriantes.

V 122v Bi 131 Or 1154 Ci 393d Br 1184.

1. domine *om Br* | 4. aculeis] aculeo *Br* | 6. deceptoriae voluptatis] decepto voluptatem *Br* | 7. sanctum tuum *transp Br* | 9. evincentes] evincenti *Br*.

ANTIPHONA 2

4

*Iste sanctus clamavit, et Dominus exaudivit eum,
et ex omnibus tribulationibus liberavit eum.*
(Br 1185)

ORATIO

5

Perarma, Domine, os nostrum
ad praedicandae veritatis officium,
qui os Hippolyti caesum lapide 3
reddidisti non victum;
et sicut illius meruit confessio gloriam,
ita nostra supplicatio 6
exaudiri mereatur ad veniam.

V 122v Bi 131 Or 1155 Ci 393d Br 1185.

3. lapide *om Br* | 4. non victum] invictum *Br*.

ANTIPHONA 3

6

*Ecce intellegens puer meus excelsus erit et sublimis,
et ego suscipiam eum.*
(Br 1185)

ORATIO

7

Christe, Domine Deus omnipotens,
qui sanctum martyrem tuum Hippolytum,
dum equina ferocia 3
per spinarum traheretur acumina,
angelicis evectum manibus
in regna conlocasti siderea: 6
naturae nostrae substantiam,
quam luxuria petulans defrenatorum more cornipedum
per noxarum aculeos distrahendo dilacerat, 9
gratiae subvenientis evectu
caelestem reduc ad patriam;
ut qui a mole criminum adgravati, 12
sursum adsurgere non valemus,
pietatis tuae favoribus erigamur.

V 122v-123 Bi 131 Or 1156 Ci 394a Br 1185.

1. deus om Br | 3. ferocia] feritate Br | 8. luxuria] luxoria V | 9. per noxarum] per-
noxiorum Br | 12. a om Br | adgravati] ad gratiam Bi | 14. erigamur om V Bi.

RESPONSORIUM

8

*Invocavi Altissimum potentem, et expugnavit ministros meos,
quia adstabilem me fecit contra hostes,
et confregit murmura malitiae eorum.
Dominus fortis permansit mecum in aeternum.
V. Statuit Dominus supra petram pedes meos,
et dixerit gressus meos.
Quia adstabilem me fecit contra hostes,
et confregit murmura malitiae eorum.*
(Br 1185)

ORATIO

9

Sancte martyr Hippolyte,
virtutum titulis inclite
ac laudum copia gloriose: 3

adsiste nobis orantibus
 precesque nostras divinis offer auditibus;
 ut tua nobis passio quaesitum praestet remedium,
 quae certandi praebuit mirabile documentum. 6

V 123v Bi 132 Or 1157 Ci 394a Br 1185.

COMPLETURIA

10

Post piceum fuscae noctis atra caligine chaos,
 luce pura Phoebi previa iam surgit aurora,
 quae peplo lacteo palliata 3
 monstriferae quietis extrema conterminat;
 ob hoc, celsi numinis immensa potestas,
 omnimodo te nisu poscit nostra fragilitas 6
 ut sacri memor Hippolyti
 pro te quondam hodie trucidati,
 nobis placidus et benignus adsistas; 9
 ac sicut illi tolerantiam
 tribuisti discriminis subeundi,
 ita nobis adtribuas fortitudinem 12
 squalentem labem criminis evincendi.

V 123 Bi 132 Or 1158 Ci 394 Br 1186

1. caligine] caline V | 2. luce] luci V | aurora] aurem Bi | 3. peplo] eplo Br | lacteo] lactis Br | 5. numinis] luminis Br | 8-9. quondam hodie trucidati nobis placidus hodie] quondam trucidati nobis placidus hodie Br.

BENEDICTIO

11

Martyris Hippolyti
 det vobis gaudia Christus.
 Prospera contribuat 3
 et vitae dura repellat.
 Concedat veniam culpis
 et praemia votis. 6

V 123 Bi 132 Or 1159 Ci 393d Br 1184

2. gaudia] immensa gaudia Br | 3. contribuat] tribuat Br.

III. ESTUDI

1. *Algunes variants textuais*

Abans d'examinar les oracions per llur contingut i llur llenguatge, voldria assenyalar algunes variants textuais, que ja resulten bastant significatives. Deixem córrer les dues o tres lectures errònies de Bianchini, el primer editor de l'oracional. Hi ha tanmateix una de les seves variants que val la pena de notar, perquè no és un error, sinó una correcció. A la completúria de vespres, on el text autèntic diu «ob reverentiam tui testis Hippolyti», Bianchini substitueix *testis* per *martyr*. Tots sabem que la modificació deixa el sentit intacte. No fa més que revelar, en qui l'ha fet, pruija d'esmenar una frase que li sona una mica estranya.

La tradició manuscrita que desembocà en el Breviari havia estat molt més agosarada en aquest sentit. Havia passat a través d'un corrector estilista, prou expert per saber que, en un context com aquell, era més adequat el terme poètic *feritas* que no pas el prosaic *ferocia*. A la benedicció, trobava massa complicat el verb *contribuat*, i ho simplificà posant-hi *tribuat*. Opinà en canvi que quedaria millor *immensa gaudia*, que *gaudia* tot sol.

No fou una falsa lectura el que l'induí a modificar *numinis* per *luminis*. Referint-se al déu dels cristians, considerava impropï l'ús del substantiu *numen*. Coneixia l'existència de l'adjectiu *invictus*, i no comprengué perquè l'autor de l'oració havia escrit *non victum*. No s'havia adonat que la seva correcció ocasionava un terrible hiatus amb el final de *reddidisti*, i desbaratava el *cursus planus* que l'autor tenia previst.

Els correctors de textos litúrgics van de bona fe, però quan actuen volgutament com a tals, sempre l'esguerren. I és així perquè modifiquen allò que no entenen. Un dels punts on sant Eugeni llançà el seu impuls poètic en vistes a expressar una idea teològica, fou el que quedà més desvirtuat després de la correcció del Breviari. A la completúria matinal, deia:

ut sacri memor Hippolyti pro te **quondam hodie** trucidati, nobis placidus et benignus adsisas.

Allò que no entengué el corrector fou que dos adverbis de temps, oposats en aparença, *quondam* i *hodie*, poguessin formar junts una noció complexa. El martiri s'esdevingué en el passat, *quondam*, però hom el commemora present el dia de la festa, en un *hodie* efectiu, real per l'eternitat de Déu. El breviari modificava la frase d'aquesta manera:

ut sacri memor Hippolyti pro te **quondam** trucidati nobis placidus **hodie** et benignus adsisas

2. El martiri d'Hipòlit descrit per Prudenci

L'interès de Protasi de Tarragona per la festa de sant Hipòlit podia haver sorgit de diverses circumstàncies. Una d'elles era sens dubte la lectura de la descripció del seu martiri que en feia Prudenci: un poema de cent quaranta-sis versos, que porta per títol *Ad Valerianum episcopum de passione Hippolyti beatissimi martyris*, i que correspon al cant xi del seu *Peristefanon*.¹⁰ Però què en sabia Prudenci, del martiri d'Hipòlit? No res, pel que sembla. Hom havia cobert ràpidament amb un vel d'oblit el cisma que aquell il·lustre personatge d'origen grec havia provocat en la comunitat cristiana de Roma durant el pontificat de Calixte I (217-222). El conflicte d'opinions entre Calixte i Hipòlit es referia a la disciplina penitencial. Hipòlit era més rigorista, tenia adeptes. Potser perquè superava en cultura els seus rivals. El cisma es prolongà en temps d'Urbà (223-230) i de Poncià (230-235). A l'hora de la persecució, les autoritats romanes consideraren Hipòlit tan important com el mateix papa, i els deportaren tots dos a Sardenya, on moriren castigats a treballs forçats a les mines (235). Aquest fou el seu veritable martiri. Abans de deixar Roma, Hipòlit tingué temps de reconciliar-se amb el papa Poncià i de recomanar als seus seguidors la reintegració a l'altra església local. Els cossos de Poncià i d'Hipòlit foren després traslladats a Roma. En el seu sepulcre, ran de la Via Tiburtina, Hipòlit fou venerat tot seguit com a màrtir.

Allí, sant Damas (366-384) li dedicà una de les seves inscripcions. Interpretà els vagues rumors d'una conversió d'Hipòlit *in extremis* com si abans hagués estat novacià. Al cap d'uns quants anys, el pelegrí Prudenci (384-405) visità també aquell lloc, i llegí la inscripció damasiana. Del veritable martiri, no en quedava record. El poema de Prudenci comença amb el plany sobre l'anonimat de tants i tants màrtirs romans, dels quals hom ho ignora tot. Havia cregut, com hom cregué durant molts segles, que tots els cristians sepultats a les catacumbes eren màrtirs. Enmig de tots ells, la figura d'Hipòlit continuava presentant-se com la d'un personatge il·lustre.

Es produí llavors un fenomen que s'ha donat altres vegades dins del gènere literari hagiogràfic. El nom mateix engendrà la llegenda. L'arrel grega *ἵππος* induïa a pensar en «cavall».

D'altra banda, Prudenci coneixia prou bé la faula mítica del fill de Teseu. Seguint el procediment del nom, els poetes grecs l'havien teixida parlant de cavalls. Hipòlit era, segons deien, un jove molt bonic, i la seva sogra, Fedra, se n'havia encativat. Volgué seduir-lo, però ell s'hi resistí per no deshonorar el seu pare. Fedra llavors l'acusà d'haver intentat violar-la. Teseu, el pare del noi, aïrat, el condemnà a ésser esquarterat.

10. M. P. CUNNINGHAM, *Aurelii Prudentii Clementis Carmina* = Corpus Christianorum, series latina CXXVI (Tirnholti, 1966), p. 370-378.

terat viu, lligat per les quatre extremitats a quatre cavalls salvatges. Un cop desmembrat el seu cos, aparegué una estrella resplendent al cel, que proclamava la innocència de la seva ànima.

Per a Prudenci, devia resultar temptador transferir la llegenda de l'esquarterament de l'heroi mític al màrtir romà. Més d'una vegada, en relleu o en pintura, devia haver contemplat l'escena del jove Hipòlit lligat als quatre cavalls, encara retinguts, però a punt de separar-se. La mort d'Hipòlit havia estat assumida com una imatge simbòlica d'àmbit funerari. Precisament una de les millors peces de l'art grec que tenim a casa nostra, un sarcòfag del segle III abans de Crist, recuperat del fons del mar i conservat actualment al Museu de Tarragona, representa l'esquarterament d'Hipòlit.¹¹

Prudenci s'havia imaginat Hipòlit com un venerable ancià de cabells blancs. Recollí l'única informació que en donava sant Damas. Començà doncs la seva narració dels fets amb l'acte d'abjuració de l'error de Novacià. Abrandat pel nou ardor que li infonia la fe catòlica, Hipòlit s'hauria dirigit després a Roma per oferir-se al martiri. Prudenci se l'imaginà arribant a l'urbs per la Via Aurèlia. En davallar del Janícol, s'hauria trobat amb el terrible espectacle dels botxins torturant i matant cristians a tort i a dret. Hipòlit tot decidit se'ls hauria presentat com a cristià. Tan bon punt haurien sentit que es deia Hipòlit, haurien decidit quina seria la pena: lligat a cavalls, esquarterat i arrossegat a trossos. Comprovem doncs la relació entre el nom i l'assignació dels cavalls com a instrument de tortura.

Prudenci no escatimà mitjans per donar moviment, vigor i dramatisme a l'escena, sense abandonar ni un instant la serenor clàssica, tal com pertoca a un deixeble de Lucreci i Virgili. El gènere literari destinat a recollir el testimoniatge cruent dels màrtirs ho exigia, i ell s'hi avingué. Després d'haver ressenyat la mort testimonial, explicava com els deixebles d'Hipòlit hagueren de procedir a la pietosa recol·lecció dels membres dispersos del sant, per depositar-los en un lloc on fossin venerats.

3. *El martiri d'Hipòlit descrit a les oracions*

Les quatre oracions de l'ofici del matí destinades a acompanyar les tres antífones i el responsori es refereixen també al martiri de sant Hipòlit i, d'alguna manera, el descriuen. Cada una de les oracions d'antífones en contempla una fase. La del responsori demana al sant que presenti a Déu les pregàries de l'Església.

Segons les oracions, Hipòlit hauria estat primer sotmès a la tortura d'uns ganxos que li esqueixaven tot el cos, però ell seguia proclamant el sant nom de Déu. Davant de la seva persistència, li haurien colpit la

11. *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 8, p. 438.

boca amb una pedra. Finalment, l'haurien lligat a uns cavalls indòmits, que l'haurien arrossegat fins a fer-lo morir.

Veurem tot seguit que aquesta versió del martiri no és invenció d'Eugeni. Coincideix amb la de l'himne litúrgic, que reproduïx el breviari. En altres ocasions, hom havia extret i adaptat himnes litúrgics partint dels poemes de Prudenci. Aquesta vegada el poema no s'hi prestava, ni pel metre adoptat, ni pel seu caràcter marcadament èpic. L'himne *Ad-sunt, o populi, festa celebra*, que no figura al *liber hymnorum* de la tradició A, concorda, pel que fa al martiri de sant Hipòlit, amb el text del passionari i amb les al·lusions que hi fa el *liber missarum*. Tant la versió hispànica de la *passió*, com la missa, commemoren conjuntament els sants màrtirs Sixte, Llorenç i Hipòlit.¹² En realitat, la *passio* no és altra cosa que una recensió abreujada de sant Policroni, redactada el segle VI.¹³

Segons aquesta llegenda, Hipòlit s'hauria convertit al cristianisme commogut per la fermesa de Llorenç damunt de les brases. Hipòlit hauria recollit després el seu cos i l'hauria sepultat en una cripta molt amagada a la Via Appia. Això hauria motivat el martiri d'Hipòlit, que s'hauria desenvolupat en tres fases: a) fer-li colpir la boca a la roca; b) lacerar el seu cos amb garfis; c) lligar-li els peus a les potes d'uns cavalls salvatges i fer-lo arrossegar per un terreny accidentat.

Decius Caesar iussit contundi os eius ad lapidem, et exiit eum veste qua habitu christiano indutus erat, et extensum a cardos ferreos cedi. Post haec autem seminecem iussit eum duci extra urbem, et pedibus ligari ad pedibus indomitorum equorum, et in cardeto dimitti. Dum autem traheret eum, oravit voce magna dicens Lumen claritatis, stella splendida et matutina, iube me recipi ubi recepisti levitam tuum Laurentium.

(XLII* Xysti, Lauretii et Hippolyti. n. 9)

L'himne, dedicat exclusivament a sant Hipòlit, recull exactament la mateixa enumeració. Sant Eugeni compongué les oracions en dependència directa de l'himne. Alterà només l'ordre de les dues primeres fases, amb una certa lògica. Primer l'haurien torturat amb garfis per fer-lo desistir. Veient que seguia confessant la fe cristiana, li haurien colpit la boca. Ni així l'haurien pogut fer callar, i aleshores, l'haurien lligat als cavalls per tal que els cavalls desbridats l'arrosseguessin i li provoquessin la mort.

12. A. FABREGA GRAU, *Pasionario hispánico*, t. II (Madrid-Barcelona, 1955), p. 333.

13. *Analecta Bollandiana*, 51 (1933), p. 72-98; cf. A. FABREGA, «Pasionario hispánico», t. I (1935), p. 181-183.

Himne

Ferreis percalidus unguibus artifex
armat spiniferi spicula cardui;
corrupta penitus viscera Martyris

perfundunt rosei flumina sanguinis.

Tunc Caesar rabido fervidus impetu
os sanctum lapide scindere praecipit;
longe dissiliunt fragmenta dentium
sed vox Unigenitum praedicat unicum.

Hinc ad cornipedum terga ferocium
innexu religant; tractus in aspera,
vitale subito liquit anhelitum
dirum quo valuit vincere saeculum.

(Br 1154)

Oracions

ut ferreis praecisus aculeis
te Deum esse proclamaret in caelis:
aculeos deceptoriae voluptatis ob-
tunde,
nomenque sanctum tuum
nobis iugiter confiteri permitte;

Perarma, Domine, os nostrum
ad praedicandae veritatis officium,
qui os Hippolyti caesum lapide
reddidisti non victum.

dum equina ferocia
per spinarum traheretur acumina,
naturae nostrae substantiam,
quan luxuria petulans
defrenatorum more cornipedum
per noxarum aculeos distrahendo
dilacerat,

4. Realització literària

Cal partir de la base que l'eucologia hispànica, i sobretot la de l'ofici, recorria amb molta freqüència a paraules que els antics llatins haurien reservat a la poesia. Aquest fet es deu en part a una relació molt directa entre les oracions i els salms, o entre les oracions i les antifones extretes dels llibres profètics. També Prudenci hi té la seva part, quan es tracta de festes de màrtirs.

Un cop establerta i ben considerada aquesta peculiar tendència de l'eucologia hispànica al llenguatge poètic, haurem de convenir que les oracions eugenianes ultrapassaven de bon tros els límits del que era habitual en el seu propi ambient.

En veurem tot seguit alguns exemples. Seran només alguns exemples, trets d'un treball que m'ocupà molts mesos confrontant vocabularis. A més dels instruments clàssics, tals com el *Thesaurus Linguae Latinae*¹⁴ i el *Totius Latinitatis Lexicon*,¹⁵ vaig utilitzar els glossaris dels poetes i escriptors, i vaig extreure jo personalment fitxers del lèxic d'Eugeni i de Draconci.

14. R. STEPHANI, *Thesaurus Linguae Latinae* (Basileae, 1740-1743).

15. A. FORCELLINI, *Totius Latinitatis Lexicon*, 6 vol. (Prati, 1858-1875).

La valoració literària no seria completa si només ens fixéssim en el lèxic. Veurem que sant Eugeni donava molta importància a l'estructuració del text, organitzat en incisos i períodes, subdividit en elements estructurals, que coincideixen quantitativament en una mena d'estrofes. Marcava el traçat d'aquest disseny amb paral·lels, antítesis, derivacions i deduccions.

Coneixia prou bé les peculiars regles de composició de l'eucologia hispànica per a l'ofici, com també les del sentit litúrgic propi de cada gènere.

5. *Les oracions d'Antífones*

El gènere de les «oracions d'antífones», propi de l'ofici «festiu», s'origina per efecte de la creixent musicalització de l'ofici catedral hispànic. Del salm, amb una antífona molt simple, extreta del mateix salm, i la col·lecta del salm corresponent (fase arcaica), es passà a l'antífona amb un sol verset de salm i una oració que ja no depenia del salm, sinó de l'antífona (fase evolucionada). L'evolució era deguda al relleu musical que hom havia donat a l'antífona, i que abans no tenia, per la qual cosa també el seu text es desenvolupà majorment. En aquell punt, el text de l'antífona ja no era necessàriament d'un salm. La temàtica del text de l'antífona prevalgué sobre la del salm, i la reflexió que havia de conduir l'oració, es derivà de l'antífona, i no del salm. El text de les antífones per a l'ofici festiu era generalment un text bíblic, molt sovint reelaborat. Les frases escollides com a text de les antífones procedien de qualsevol llibre de l'Escriptura.

Quan la festa era la d'un màrtir, els cants es referien veladament als turments que havia sofert. En algun cas raríssim, el text de l'antífona provenia directament de les actes del martiri. Cal recordar que la secció corresponent del passionari es llegia dins de la celebració.

En aquest sentit, l'ordre d'origen de les oracions per a la festa de sant Hipòlit que estem estudiant no era l'ordre habitual. L'autor no s'havia inspirat en unes antífones preexistents. La temàtica de les oracions provenia de l'himne, com hem vist, i l'autor de l'himne l'havia assumit de la *passió* llegendària. Sant Eugeni devia donar per suposat que el músic encarregat de compondre els cants també s'inspiraria a les mateixes fonts.

a) *La primera oració*

Prenem la primera d'aquestes oracions, la que comença *Domine Christe Iesu qui tantam*.

Notem que la dividí en tres parts molt desiguals. La invocació, té la mateixa extensió que els altres dos elements estructurals plegats (peti-

ció i objectiu). El desequilibri però, és només aparent. I és que aquest primer element estructural, la invocació, per funció pròpia, a més de proclamar el nom de Jesucrist com a Senyor, commemora la passió del màrtir. La petició (segon element) es fonamentarà en la contemplació del que invocació proposava. La declaració de l'objectiu que justifica la petició (tercer element) se'n dedueix com una conseqüència.

Domine Iesu Christe,
 qui tantam Hippolyto testi tuo
 virtutem animi contulisti,
 ut ferreis praecisus aculeis
 te Deum esse proklamaret in caelis.
 (Invocació)

aculeos deceptoriae voluptatis obtunde
 nomenque sanctum tuum
 nobis iugiter confiteri permitte;
 (Petició)

ut carnulentae faecis inlecebras evincentes
 sanctorum mereamus consortia glorientes.
 (Objectiu)

D'aquesta manera, l'exposició és clara i el raonament es desenvolupa amb un ordre perfecte.

Es destaquen, del punt de vista estilístic, el primer incís de la petició, «aculeos deceptoriae voluptatis obtunde», i el primer de l'objectiu: «ut carnulentae faecis inlecebras evincentes».

Allò que dona un relleu insòlit a l'incís inicial de la petició és sens dubte l'al·literació tan marcada, «deceptoriae voluptatis obtunde» on s'insisteix amb el fonema compost de *PT*.

L'única de les quatre paraules estrictament poètica és el verb *obtundo*, que trobem diverses vegades en Virgili i una sola vegada en el *De laudibus Dei* de Draconci (I, 499), sempre en participi, però. L'adjectiu *deceptorius* derivat de *deceptio* i *deceptor*, és rar. El *Thesaurus* n'assenyala un cas, *deceptor laude falli*, en la carta CCLV de sant Agustí.

En l'altre incís que he assenyalat, fa contrastar el concepte de «seducció», servint-se de la paraula *inlecebras* (afalacs, carícies), amb una imatge tan repugnant com *carnulentae faecis* (podriment carnal). La fonètica de l'adjectiu *carnulenta* accentua la sensació repulsiva.

Troblem el mot, també en un context pejoratiu, al *Peristefanon* de Prudenci (X, 372):

O mersa limo caecitas gentilium,
 O CARNULENTA nationum pectora!

b) *La segona oració*

En la segona de les oracions, la que inicia «Perarma Domine os nostrum», sant Eugeni adoptà una estructura diversa. Reduí la invocació al vocatiu *Domine*, de manera que el text sencer esdevingués petició. La dividí però en dues parts, i va fer que s'hi insinués una deducció consecutiva en la segona meitat.

Perarma, Domine, os nostrum
ad praedicandae veritatis officium,
qui os Hippolyti caesum lapide
reddidisti non victum;

et sicut illius meruit confessio gloriam
ita nostra supplicatio
exaudiri mereatur ad veniam.

La contemplació del martiri s'hi efectua igualment. La frase de relatiu «qui os Hippolyti caesum lapide reddidisti non victum», unida al vocatiu *Domine*, hauria pogut formar una invocació descriptiva. Només que sant Eugeni volgué en aquest cas seguir un procediment divers, i establir un estret paral·lelisme entre *os nostrum* i *os Hippolyti* dins del dinamisme de la petició mateixa.

Llevat de la raritat del verb inicial *perarma*, no crec haver de remarcar anomalies en vocabulari. La creació de neologismes resultants de la fusió d'un verb i una preposició respon a una tendència de l'època, que es manifesta també en la unió de dos substantius o d'un substantiu i un adjectiu.

c) *La tercera oració*

Amb la tercera de les oracions retrobem la distribució clàssica i ordenada, molt semblant en aparença a la de la primera. Recordem que és en aquesta on hom evoca l'escena dels cavalls.

Fixeu-vos però en un detall curiós. Més que quan commemora la passió del màrtir, a la invocació, les reminiscències de l'arrossegament dels cavalls esdevenen vives i violentes quan se'n parla en metàfora, a la petició, aplicant-ho a les passions humanes. Estengué doncs, del sant als fidels, el tema dels cavalls, que era el més característic, i potser també el més colpidor de l'exemplaritat de fortaleza que hom invitava a meditar.

Christe, Domine Deus omnipotens,
qui sanctum martyrem tuum Hippolytum,
dum equina ferocia
per spinarum traheretur acumina,
angelicis evectum manibus
in regna conlocasti siderea:
(Invocació)

naturae nostrae substantiam,
 quan luxuria petulans
 defrenatorum more cornipedum
 per noxarum aculeos distrahendo dilacerat,
 gratiae subvenientis evectu
 caelestem reduc ad patriam;
 (Petició)

ut qui a mole criminum adgravati
 sursum adsurgere non valemus,
 pietatis tuae favoribus erigamur.
 (Objectiu)

La projecció en l'ànima dels fidels del suplici, que posà a prova l'heroïtat del màrtir, implicava evidentment una ànsia de participació en el seu triomf i en la seva apoteosi. Aquesta ànsia es concretava després en el paral·lelisme de l'ascensió «a la pàtria del cel», que esdevenia així el «motiu dominant» de tota l'oració.

Examinant les variants de la tradició manuscrita, hem topat amb la correcció de *feritate* per *ferocia*. En efecte, Prudenci, en el poema que dedicà al martiri de sant Hipòlit, utilitza *feritas*:

Incendit FERITAS rapit inpetus et fragor urget
 (Peristefanon XI, 113)

Segons sembla, *ferocia* seria un terme més propi de la prosa. Se'n conserven exemples en els escrits de Ciceró.

L'adjectiu *cornipes* aplicat als cavalls, tal com hem vist, podia haver-li suggerit immediatament l'himne. Però es trobava ja en el poema de Prudenci:

CORNIPEDUM refugas orbita trita vias
 (Peristefanon XI, 102)

Tant Prudenci com l'autor de l'himne, i Eugeni en les seves oracions, prenen *cornipes* en sentit substantiu, i el converteixen pràcticament en sinònim de «cavall», cosa que no fa, per exemple, Virgili, que assigna a *cornipedes* l'estricta funció d'adjectiu:

unde etiam templo Triviae lucisque sacratis
 CORNIPEDES arcentur EQUI
 (Aeneidos VII, 778-779).

L'evolució morfològica resulta de fet més agosarada quan, tant en l'himne com en les oracions, l'adjectiu *cornipes*, un cop tractat com a substantiu, és ulteriorment modificat per un altre adjectiu: *ferox* a l'himne, *defrenatus* a les oracions.

Per molt sorprenent que ens sembli, si volem trobar un precedent de *defrenatus*, ens caldrà anar a les «Metamorfosis» d'Ovidi (I, 282):

Et DEFRENATO voluntur in aequora cursu.

Observarem tot seguit que les qüestions de lèxic estan estretament vinculades a les estructurals, i que aquestes responen a les exigències de contingut.

He indicat abans que l'elevació al regne celestial constituïa aquí el «motiu dominant»:

qui sanctum martyrem tum Hippolytum...
angelicis evectum manibus
in regna conlocasti siderea.

naturae nostrae substantiam...
gratiae subvenientis evectu
caelestem reduc ad patriam

ut qui a mole criminum adgravati
sursum adsurgere non valemus,
pietatis tuae favoribus erigamur.

La pregària està efectivament dominada per una aspiració a ésser transportats enlaire, cap a un món superior al d'aquesta terra, que és definit, pel que els sentits ens fan somniar, com «una pàtria en el cel», o bé com «el regne dels astres». L'acció és contemplada a les dues primeres estrofes a través de l'arrel del verb *eveho*. En participi passat, la primera vegada, *evectum* (enlairat). El màrtir és transportat al cel pels àngels.

A la segona estrofa, demana l'elevació dels cristians per mitjà de la gràcia amb el substantiu derivat *evectus*, de la quarta declinació (enlairament). La conclusió justifica i reforça la petició. Sota el pes enorme del munt dels nostres pecats seríem incapaços d'aixecar-nos, per això necessitem l'ajuda de la bondat de Déu que ens redreci. Noteu la connexió i identitat de sentit de *evectum*, *evectu*, *sursum adsurgere* i *erigamur*.

Sant Eugeni es volgué lluir aquí ostentant la seva traça a combinar els paral·lelismes de les dues primeres estrofes amb el contrast antitètic de la tercera. Demostrà el seu bon equipatge de mots sinònims i de frases sinònimes, i la seva innegable habilitat en l'estructuració arquitectònica dels textos.

d) *L'oració del responsori*

Recordem que, a més de les tres antífoes, el conjunt de cants de la petita vigília catedral comprenia un responsori, i que el responsori por-

tava també la seva corresponent oració. Aquesta va adreçada directament al màrtir. No és l'únic text de l'oracional festiu, en què la pregària litúrgica es dirigeix al sant commemorat. Cal considerar-ho però un fet més aviat insòlit. Comprèn els tres elements clàssics (invocació, petició i objectiu). Al sant, doncs, demana l'únic que li pot demanar, que exerceixi la funció d'intercessor, és a dir, que presenti a Déu les pregàries de l'Església.

Sancte martyr Hippolyte,
virtutum titulis inclite,
ac laudum copia gloriose:
(invocació)

adsiste nobis orantibus,
precesque nostras divinis offer auditibus,
(petició)

ut tua nobis passio quaesitum praestet remedium,
quae certandi praebuilt mirabile documentum.
(objectiu)

Especifica a la fi quin podrà ésser el contingut d'aquelles pregàries. El més desitjable dels remeis que els cristians obtindrien per a llurs mals, com a fruit de la immolació del màrtir, consistiria en la imitació de l'exemple de gran lluitador que ell els deixa.

Des del punt de vista estilístic, em limito a assenyalar l'observança de l'*homoioptoton*, una mena de rima en cada grup d'incisos: HippolytE, inclitE, gloriOsE —oranTIBUS, audiTIBUS —remediUM, documentUM.

6. Les oracions «completúries»

On majorment acumulà els seus artificis literaris fou a les dues oracions que bé mereixen el títol de «principals» en cada ofici, és a dir, la completúria de vespres i la completúria del matí. Val a dir que els aplicà d'una manera correcta i precisa el sentit litúrgic que els corresponia segons llur pròpia funció. Limità al màxim les al·lusions al màrtir, per dedicar tota l'atenció als temes propis de cada hora.

Comentant la carta d'Eugeni a Protasi, ja he hagut d'anticipar alguna de les propietats d'aquest gènere eucològic, com la funció de pregària conclusiva i l'estreta connexió amb el parenostre.

Sant Eugeni coneixia molt bé els repertoris de completúries per al temps ordinari, que circulaven d'una escola eucològica a l'altra dintre de l'àmbit del ritu hispànic. Ell mateix contribuï a ampliar-los amb al-

gunes de les seves creacions. Demostra tenir en compte els models del recull més important, un conjunt de seixanta-sis textos, del qual assumeix dos temes característics: el de l'oblació de la llum (vespertina) i el de la descripció de la naturalesa (matutina).

a) *La completúria vespertina*

Interpretà a la seva manera la teoria de l'*oblatio luminis*. El concepte d'una oblació ritual de la llum ja era ben explícit en Prudenci, però el veritable teòleg d'aquesta doctrina fou l'autor anònim de la sèrie que acabem d'esmentar. Ell fou qui gradualment anà atribuint els efectes d'un sacramental a la llum oferta. Presentava la llum a Déu com a do de l'Església, i valorava la mateixa llum consagrada com a signe transmissor de gràcia. Amb aquesta completúria vespertina, Eugeni es col·locava en la posició més avançada del que s'havia dit sobre aquell tema.

Saltem la invocació, constituïda per un bloc d'atributs enllaçats en forma d'aposició.

Lux angelorum et hominum,
splendor dierum et temporum,
candor animarum et corporum,
Christe, Domine Deus:

que traduïria amb tota simplicitat:

Llum dels àngels i dels homes,
resplendor dels dies i dels temps,
puresa de les ànimes i els cossos,
Crist, Senyor Déu:

Fins a aquí, res no hi ha que es faci notar. Cal entrar a la segona estrofa on es formula la petició, i passar seguidament a la tercera on la petició es justifica.

ob reverentiam tui testis Hippolyti,
flammicomae claritudinis tibi munus oblatum
lucifluo Sancti Spiritus respergens inlapsu
tuis effice nutibus placitum,
nobis redde prodificum.
(petició)

ut et visibili fulgore
nigronis noctivagi furva coerceat,
et invisibili munere
maledulcium scabra peccaminum errata consumat.
(objectiu)

Ja és ben curiosa la manera de demanar la intercessió del màrtir, «ob reverentiam tui testis». Com també la de suplicar que Déu accepti complagut allò que li oferim: «tuis efice nutibus placitum». I potser més la de pregar que sigui beneficiós: «nobis redde prodificum». Ens ajudaria a explicar els orígens d'aquest adjectiu tan poc comú, *prodificus*, el verb *prodifico*, que hom troba a les traduccions llatines d'Orígenes, però potser no cal arribar tan lluny, i n'hi ha prou relacionant-lo amb el verb *prodefacio* de la *Lex Visigothorum*.

El verb *inlabere*, quasi sempre referit a l'Esperit Sant, és freqüent a l'eucologia hispànica. Indica la doble acció de davallar i infondre's. Resulta insòlit, en canvi, el substantiu *inlapsus*, de la quarta declinació, en el sentit de «descens/infusió». Sembla però que Eugeni tingui una mena de propensió a aquesta mena de substantius derivats de la quarta declinació en ablatiu instrumental. Recordeu *evectu* en la primera oració d'antífones i *oratu vestro* a la carta a Protasi.

Els gustos de l'època induïen a multiplicar els mots compostos. Als que ja provenien de l'època clàssica, com *noctivagus* (Virgili i Lucreci), n'afehiren d'altres, creats de nou com *flammicomus*, *lucifluus*, *maledulcis*.

L'adjectiu *flammicomus* (amb cabellera de flames) es trobava ja en Prudenci, i pel que sembla Eugeni l'assimilà molt bé perquè reapareix en una de les completúries vespertines *de quotidiano* que, per raons d'estil, cal atribuir-li personalment.

...si FLAMMICOMIS Christi pro nomine martyr
ignibus insilias...
(*Psychomachia*, 775)

Hoc igne Elias, curru raptus ad sidera,
FLAMMICOMIS secum poli rotis arcem conscendit.
(*Completuriae De Quotidiano* n. 72)

Aturem-nos un moment a traduir i a examinar en detall aquesta segona estrofa:

En atenció a Hipòlit, el vostre testimoni,
feu que l'Esperit Sant penetri amb un descens seu lluminosíssim
en aquesta ofrena ardent de cabellera flamejant,
i així esdevingui digna de la vostra complaença,
i beneficiosa per a nosaltres.

Els mots *scaber* i *fervus*, tots dos clàssics, es troben també en Prudenci, i ambdós relacionats amb la noció de «culpa», com en l'oració eugeniana:

ut turbidarum SCABRA CULPARUM reges
vanescit almo trita sub ieiunio
(*Cathermerinon* VII, 208-209)

Iam iam quiescant improba
iam CULPA FURVA obdormiat.
(*Cathemerinon* I, 73-74)

Del verb *coerceo*, tenim exemples en Draconci:

sed tu lege tua retines, qua cuncta COERCES
(*De laudibus Dei* II, 56)

Pel que fa a *maledulcis*, les dades ens permeten de seguir el procés d'encontre i de fusió de l'adverbi *male* amb l'adjectiu *dulcis*, fusió que dóna per resultat la idea/imatge d'una «dolçor malèfica». Apareixen encara separats en un vers de Prudenci:

et MALE DULCIS odor domat ora et pectora et arma
(*Psychomachia* 330)

Però en el mateix Prudenci, per a obtenir efectes anàlegs, l'adverbi *male* s'enllaça també amb participis o altres adjectius:

et MALE PENDENTES lauro praecingere turres
(*Contra Symmachum* II, 725)

et bibat inlecebras MALE CONCILIATA voluptas
(*Amartigenia* 314)

L'únic exemple que enregistren els repertoris lexicogràfics del mot compost *maleducis* és la segona de les cartes que sant Cesari adreça a l'abadessa Cesària:

Contra MALEDULCES voluptates saeculi huius ... laborare debemus

Posats a traduir l'última estrofa de l'oració, seria doncs aquesta la versió que en donaria:

i així, mentre la lluïssor visible obliga a recular
la foscor de les ombres que ennegreixen la nit,
una gràcia invisible anirà esborrant les marques
dels pecats, en què caiguérem, seduïts pel plaer.

b) *La completúria matinal*

Arribem finalment al text on sembla que, en matèria d'ornamentació estilística, sant Eugeni s'hagués sentit empès a ultrapassar tots els límits. Ja he indicat abans que, de les innovacions temàtiques que ha-

via introduït l'autor de les completúries *de quotidiano*, ell assumia aquí el de les descripcions líriques de la naturalesa. Es tractava de projectar, en la ment dels qui formaven la comunitat de pregària, una «visió poètica» de l'esclat de les primeres llums del dia. Era com obrir per uns moments un gran finestral en l'absis de la capella, per tal que tots contemplassin aquella meravella, i adoressin Déu, vibrants en una viscuda lloança. Aquesta «visió poètica» substituïa la invocació.

Cal reconèixer doncs, en descàrrec seu, que l'encís que ell s'esforça a comunicar, abans i després del seu intent, havia extasiat i havia fet emmudir els més grans poetes de tots els temps i de totes les cultures. Cregué probablement que el recurs a un llenguatge artificios era el més idoni per a suggerir la sempre sorprenent irrupció d'una blancor puríssima enmig de les espesses tenebres de la nit.

Post piceum fuscae noctis atra caligine chaos,
luce pura Phoebi praevia iam surgit aurora,
quae peplo lacteo palliata
monstriferae quietis extrema conterminat,
et redivivi luminis initia repraesentat.

Detectem, en primer lloc, una combinació d'al·literacions de gust típicament visigòtic, amb predomini dels fonemes en *p* sobre altres en *k*, i més endavant altres en *m*: *Post*, *Piceum*, *Pura*, *Praevia*, *PePlo*, *fusKae*, *noKtis*, *Kaligine*, *Kaos*, *Monstriferae*, *extreMa*, *conterMinat*, *luMinis*.

Observem després que els tres substantius i els tres adjectius que omplen el primer incís, tots, d'una manera aclaparadora, signifiquen «negror»: *piceum chaos*, *fusca nox*, *atra caligo*. Potser podria quedar algun dubte en aquest sentit sobre l'adjectiu *piceus*, per l'ús que en fa Virgili al III cant de l'*Eneida*.

Interdum atram prorruptit ad aethera nubem
TURBINE fumantem PICEO et candente favilla
adtollit que globos flammarum, et sidera lambit
(572-574)

Descrivia evidentment l'erupció d'un volcà. Esmentava un núvol obscuríssim, que formava un remolí «com la pega» i llençava cel amunt brases i gleves flamejants. Com que parla de fum i de foc, el dubte podria plantejar-se si la semblança amb la pega era evocada precisament per la seva «negror». Més contrastada era encara una altra imatge del mateix poema, on Virgili volia definir com a «tètrica» la llum que emanava d'una teia fumejant «PICEUM fert fumida lumen taeda» (IX, 75-75). Il·lustra però amb major precisió el sentit eugenià de *piceus* l'ús que n'havia fet Ovidi a *Les Metamorfosis*, parlant d'una faç terrible amaga-

da sota la negror de les tenebres: «*terribilem PICEA tectus caligine vul-tum*» (I, 265). De fet, Eugeni mateix se'n serveix, i sempre per a indicar «fosc», «negror»:

ut possim PICEI poenam vitare BARATHRI
(*Carmina*, XVI, 2.)

nona parat PICEAS tactu palpante TENEBRAS
(*Carmina*, XXXVIII, 9)

L'adjectiu *piceus* qualifica *chaos*, tot i que es trobi separat d'extrem a extrem de l'incís per l'hipèrbaton.

La paraula *chaos* apareix diverses vegades en el poema de Draconci. Esdevingué un mot habitual en l'eucologia gràcies a l'adaptació com a himne litúrgic d'un dels poemes de Prudenci.

Inventor rutili, dux bone, luminis,
qui certis vicibus tempore dividis
merso sole CHAOS inguit horridum
lucem redde tuis, Christe, fidelibus.
(*Cathemerinon*, V, 1-4)

La paraula *chaos* aporta sens dubte el sema fonamental a tot l'incís. Com a antítesi del *κοσμος* (ordre/univers), evoca el no-res d'abans de la creació. La tradició sagrada identifica el principi de la creació amb la producció de la llum. L'oració parla del caos com si el no-res hagués pogut equivaldre a un ens existent, oposat però antitèticament a la llum.

L'adjectiu *ater* pertany també al vocabulari personal d'Eugeni. L'hem vist, a més, en una cita de l'Eneida que he reproduït abans. Es troba també en Horaci i altres clàssics. Apareix encara amb una certa freqüència en l'obra *Evangeliorum libri IV* del poeta espanyol Juvencus, que sant Eugeni havia certament llegit.¹⁶ Per a Juvencus, l'adjectiu *ater* afegeix a la idea de «fosc», la d'«espantós», com quan parla de *carcer ater* (I, 517), (II, 437, 614) i *atra mors* (II, 651).

La redacció estava estudiada de tal manera que, a penes exhaurit el primer incís, sorgís, amb uns efectes de contrast immediat, el sintagma *luce pura*; contrast que resulta asserenador i confortant. Encara que esmenti l'aurora, no es refereix a l'espectacle metereològic de poc abans de sortir el sol, quan la llum de l'astre gegant es destria en una àmplia gamma de colors grocs i rogenys, sinó a l'alba pròpiament dita, quan la llum que arriba és encara blanca, i només blanca. Per això se la pot imaginar revestida amb una túnica blanca com la llet.

16. Era aquesta una versificació en hexàmetres del text dels Evangelis, realitzada a mitjans del segle iv. En arribar al vers 3211, l'autor s'aturà, i el treball quedà incomplet.

Trobem en Draconci l'ús de l'adjectiu *lacteus* per a indicar «blancor»:

quem rubor et roseus sic CANDOR LACTEUS ornat
(*Romulea*, II, 66)

I potser també val la pena d'assenyalar un exemple de Prudenci, on l'utilitza en oposició a la negror de la pega:

tu, sancte, qui TETRAM PICEM
CANDORE tingis LACTEO...
(*Cathemerinon* II, 69-70)

Freqüent en Virgili, *peplum* es troba també en Ausoni i Prudenci. Resulta curiós l'ús que en fa aquest quan descriu la nit que fuig amb la túnica esquincada davant de la llum beneïda que l'Església presenta a Déu:

Splendor ergo tuis muneribus, Pater,
flammis mobilibus scilicet atris
absentemque diem lux agit aemula
quam nox cum LACERO victa fugit PEPLO.
(*Cathemerinon* V, 25.28)

És però igualment propi de Draconci. En dues ocasions hi acumula el concepte de «blancor»:

PEPLA coruscabant variis gemmata lapillis
(*Orestes* 51)

CANDIDA PEPLA volant et carbassa sericum ornat
(*Romulea* VIII, 617)

tenditur et violas PALLENTES CANDIDA PEPLO
(*Romulea* X, 116)

En canvi l'adjectiu *palliatius* no pertany ben bé al lèxic poètic. Pel que fa als clàssics, caldria anar-lo a cercar en Ciceró. Ausoni però hi corre algun cop:

hodie in orchestram PALLIATI prodeunt
(*Sapientes*, Pròleg, 3)

No és estrany a l'eucologia el substantiu *aurora*, com no ho és tampoc l'adjectiu *praeuius*, en un context semblant. Cal observar, amb tot, que *praeuius* no es troba ni en Virgili, ni en Horaci, ni en Draconci. Apareix en canvi en una frase paradoxal de les *Heroïdes* d'Ovidi:

PRAEVIUS AURORAE Lucifer ortus erat
(XVIII, 112)

També se'n serveix Prudenci en una imatge pasqual:

plebem pervigilem fulgore PRAEVIO
ducebat radius sole micantior.
(*Cathemerinon* V, 43-44)

Els poetes clàssics es referien a l'astre solar evocant el mite de Febus. Al·ludien al carro de foc conduït per cavalls alats que anava seguint el seu curs cada dia i travessava la volta del cel d'una banda a l'altra. L'esmenta sovint Horaci, i més encara Ovidi. Prudenci exclou en absolut aquesta reminiscència pagana. Draconci usa *Phoebus* una sola vegada, en el poema profà *Romulea*; mai en el poema cristià *De laudibus Dei*:

astra poli et PHOEBI cursus et sidera caeli
(*Romulea* X, 4)

El trobem en canvi diverses vegades en el recull de *Carmina* de sant Eugeni:

tertius undivagus mare cum germine terrae
quartus habet PHOEBUM lunamque et sidera caeli.
(XXXVII, 3-4)

ut PHOEBUS specular intrans corrumpere nescit
(LXII, 1)

nunc polus PHOEBI nimio calore
aestifer flagrat fluviosque siccant.
(CI, 5-6)

Després de les pinzellades lluminoses del segon i tercer incís, on descrivia l'alba i feia pressentir l'aparició immediata del sol, torna a fer-nos percebre el caràcter espantós de la nit, que anomena *monstrifera quies*, i la necessitat d'allunyar-la amb una certa violència. Recorre per això a l'expressivitat fonètica de *extrema conterminat*. La dolça llum de l'alba ha d'anar expulsant del territori la calma terrífica de la nit.

Aquí descobrim que la cultura humanística de sant Eugeni, a més dels poetes i de Ciceró, comprenia matèries d'erudició general, com la *Naturalis Historia* de Plini el Vell, on podia haver trobat l'adjectiu *monstrifer* (VI, 35, 9—XXXVI, 19,4), i els *Rerum Gestarum libri* d'Amianus Marcellinus, d'on prengué segurament el verb *contermino* (XIV, 2, 5; 8, 5).

Si ens calgués doncs traduir aquesta descripció del trenc d'alba, jo proposaria:

Rere el negre caos, de l'hòrrida fosca d'una nit tenebrosa,
 pura llum, vestida amb una blanca túnica,
 arriba l'alba, obrint pas al sol.
 Imposa límits a l'esfereïdora calma,
 i restableix els inicis de la llum que reviu.

Les altres dues parts de l'oració es mantenen en un estil marcadament literari, però molt menys recercat que en la que acabem de veure. Potser valdria la pena d'assenyalar només el substantiu *nīsus* (impuls, esforç) de la frase «*omnimodo te nīsu poscit nostra fragilitas*». És en efecte un mot molt clàssic, sovint usat en ablatiu singular, com en l'ocasió:

tertia sed postquam maiore hastilia NISU
 adgredior
 (Virgili, *Aeneidos* III, 37-38)

hic dea se primum rapido pulcherrima NISU
 sistit
 (Virgili, *Aeneidos* XI, 852-853)

in medio NISU viscera rupta forent
 (Ovidi, *Heroides* IV, 126)

Prudenci en canvi tendeix a utilitzar-lo en plural. Draconci ignora aquesta paraula.

Per completar l'anàlisi, proposo una versió interpretativa de la resta del text:

Per això, oh Déu excels i immensament poderós,
 nosaltres, febles, fent-vos memòria de sant Hipòlit,
 que en tal dia com avui fou mort per vós,
 us supliquem amb tota l'ànima,
 que ens protegiu compassiu i benigne,
 i així com, a ell, li donàreu resistència
 per superar la prova terrible,
 concediu a nosaltres la fortalesa que ens calgui
 per vèncer l'embrutidora fúria del pecat.

7. Conclusions

L'estudi literari contribueix, com hem vist, a confirmar l'atribució dels textos a sant Eugeni de Toledo. Contribueix també a definir el tipus d'humanisme que es produí en l'àmbit visigòtic, recollint els fruits de la cultura enciclopèdica que havia instaurat sant Isidor. Caldrà completar-lo amb estudis anàlegs sobre textos literaris i litúrgics de sant Ildefons. És cert que Eugeni i Ildefons, tan propers en el lloc i en el

temps, foren notablement distants l'un de l'altre en més d'un aspecte. Eren dues personalitats molt distintes, i llur estil literari fou també prou divers. Això no obstant, entre tots els escriptors hispànics d'aquella època, ells dos foren segurament els més insignes representants d'aquell esforç de civilització, que es resistia tenaçment a la implacable decadència.

Venint d'un assidu lector dels clàssics, com era sant Eugeni, l'òptima qualificació que assignava a les creacions de l'escola eucològica tarraconense ens hauria de resultar encara avui estimulants i afalagadora.